УДК 811.161.2’282.2(1-14):811’37

Ольга ПИСКАЧ (Ужгород)

НАЗВИ, ПОВ’ЯЗАНІ З ПОХОВАЛЬНО-ПОМИНАЛЬНОЮ ОБРЯДОВІСТЮ, В ДІАЛЕКТНИХ СЛОВНИКАХ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО НАРІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Анотація. У статті здійснено лексико-семантичний, словотвірний та ареалогічний аналіз лексики поховально-поминального обряду на матеріалі діалектних словників південно-західного наріччя української мови. Авторка розглядає назви поховально-поминальних обрядодій та місця їх проведення, учасників поховального обряду, ритуальних предметів, що супроводжують етапи поховального обряду, обрядових страв і напоїв тощо.

Ключові слова: обрядоназва, семантика, поховально-поминальна обрядовість, обрядодія, ритуал.

Поховальна обрядовість завжди викликає жвавий інтерес науковців з огляду на її особливе місце в народній свідомості і психології. Спроби різнопланового аналізу слов’янського поховального обряду та окремих його елементів подано в працях О. Котляревського, О. Афанасьєва, О. Потебні, З. Кузелі, В. Гнатюка, Д. Анучина, Д. Зеленіна, П. Богатирьова Н. Велецької, О. Сєдакової, М. Толстого, С. Толстої та ін. Етнолінгвістичний аналіз поховально-поминального обрядового комплексу Полісся здійснила українська дослідниця В. Конобродська. Інформацію про поховальний обряд у контексті сімейних обрядів на діалектному українському матеріалі подано в наукових працях М. Бігусяка, Ю. Руснак, В. Дроботенко, О. Жвавої. Етнологічне дослідження поховального обряду українців провели Р. Гузій, Г. Захарченко, В. Сушко, Л. Костюк, С. Пахолок та ін. Проте комплексного лінгвістичного аналізу поховально-поминальної обрядовості українців поки що немає.

Об’єктом нашого дослідження є лексична система південно-західного наріччя української мови, репрезентована в діалектних словниках.

Джерельною базою послужили назви поховально-поминальної обрядовості, вилучені шляхом суцільного відбору з 8 словників (див. список назв джерел та літератури), які репрезентують більшість говорів південно-західного наріччя: гуцульський, бойківський, буковинський, наддністрянський, лемківський і закарпатський. Усі обстежені нами словники є диференційними, тобто подають мовні явища, відмінні від літературних, чим і пояснюються можливі лакуни в описах багатьох обрядоназв.

Мета дослідження – структурно-семантичний, словотвірний та ареалогічний аналіз назв, пов’язаних із поховально-поминальною обрядовістю.

Поховальний обряд у діалектних словниках південно-західного українського наріччя, на відміну, наприклад, від весільного, представлений незначною кількістю назв, які відносимо до таких лексико-семантичних груп: 1) назви процесів, станів, почуттів тощо, пов’язаних зі смертю; 2) назви поховально-поминальних обрядодій і місця їх проведення; 3) назви учасників обряду; 4) назви ритуальних предметів; 5) назви обрядових страв і напоїв.

1) Назви процесів, станів, почуттів тощо, пов’язаних зі смертю

Семему ‘помирати (померти)’ репрезентують однослівні номени з праслов’янськими коренями *-мер- (-мир-), -час-, -кон-, -поч-,* а також пропозитиви: бойк. *відумере́ти* [Он., І: 124], *ўмира́ти*, *вмера́ти*, *умира́ти* [т.с., ІІ: 317], *ч’асува́ти, часова́ти* [т.с., ІІ: 363]; гуц. *конч'и́тис'и* [П., Г.: 53], *ду́шу віддáти* [т.с.: 53]; наддністр. *вмере́ти* [Шило: 75]; закарп. *кон|чатис’а, |кончитис’а* [Саб.: 149], *спочи|вати, спо|чити* [т.с.: 340], *зажму|рити |очі* [т.с.: 96], *прут’аг|нути |ногы* [т.с.: 294].

Семема ‘смерть’ представлена назвами: бойк. *смир’т’* [Он., ІІ: 232]; *чо́рна годи́на* [т.с., ІІ: 375]; лемк. *смерт* [Пир.: 284]. Назви *смир’т’, смерт* праслов’янського походження [ЕСУМ, V: 319].

Діалектні словники фіксують низку пов’язаних зі смертю лексем, більшість із яких є обрядовими: бойк. *відумере́ти* ‘залишити щось після смерті без заповіту і призначення’, *відуме́рщина* ‘речі особистого користування покійника’, ‘маєток, нікому покійником не залишений’, ‘маєток без спадкоємця, який звичайно переходить у власність найближчого сусіда за влаштування покійникові похорону’, ‘маєток бездітного покійника, що згідно із звичаєм переходить у власність найближчих родичів’, ‘спадкова частина, спадщина взагалі’ [Он., І: 124], *зуме́рщина, зоме́рщина* [т.с., І: 322], *поме́рщина* [т.с., ІІ: 110], *уме́рщина* [т.с., ІІ: 317], *зумира́ти* ‘заповідати’, ‘залишити в спадщину’ [т.с., І: 321]; гуц. *відуме́рти* ‘не залишити нікому спадщини’, *відуме́рщина* ‘майнова спадщина після померлого’, ‘спадщина, з якої ніхто не користає’ [ГГ: 38], *відуме́рщина* ‘успадкована власність’ [П., Г.: 24]; бук. *відуме́рти, відоме́рти* ‘залишити в спадщину після смерті’, заст. *відумерщина, ві-*

© О. Пискач, 2016

доме́рщина ‘маєток, майно, що залишається у спадщину після смерті господаря’ [СБГ: 55], *по́мір* ‘вимирання’ [т.с.: 444]; закарп. *удми|рати, удо|мерти* ‘залишити у спадок кому-небудь після своєї смерті’ [Саб.: 369], *прусві|тити* ‘своєю смертю звільнити кого-небудь від клопотів, обов’язків і под’ [т.с.: 293]. Див. заст. *відуме́рщина* ‘майнова спадщина після померлих’ [СУМ, І: 653].

Відповідно до християнських норм українського поховально-поминального етикету про померлих заведено говорити тільки хороше. Тому закарпатці, згадуючи покійника, вживають традиційний вираз: «*Най |буде прош|ченый(а), пруш|чун*» або «*Прош|ченый(а), пруш|чун бы быв (была)*» [Саб.: 296], бойки ж про антипатичну людину, яка померла страшною смертю або тяжко занедужала, кажуть: «*Бог на нім цу́до показав*» [Он., ІІ: 358].

Стан суму за померлим передають загальновживані дієслова: бойк. *банува́ти, банува́ти, банітува́ти* ‘тужити’ [Он., І: 43]; гуц. *банувати* т.с. [ГГ: 21], що пов’язані з угор. *bán* «шкодувати, каятись», *bánat* «сум, туга» [ЕСУМ, І: 135].

2) Назви поховально-поминальних обрядодій і місця їх проведення

Як відомо, в Україні повідомлення про смерть передавали за допомогою певних звукових сигналів і візуальних знаків. На думку Р. Гузія, «особливо багатою на різні способи траурного інформування є звичаєвість гуцулів, у яких ще на початку ХХ ст. побутували такі самобутні явища, як розпалювання вогнища біля дому померлого, вивішування на вікні хати перемітки, трембітання. Звичай повідомляти трембітою про смерть, який і досі зберігся в гуцулів, зафіксовано також у деяких селах бойківсько-лемківського пограниччя» [Гз.: 8–9]. Однак В. Сушко, спираючись на матеріали етнографічної експедиції 2012 р. на Гуцульщину, зауважила, що нині найбільше запрошують трембітарів у Верховинському районі, а «трембітою найчастіше повідомляють і супроводжують сам похорон, а не факт смерті» [Суш.: 93]. Зараз на всій українській території звістку про смерть сповіщає церковний дзвін, що на Буковині має назву *подзві́нє* [СБГ: 437] – префіксально-суфіксальний дериват від *дзвін*. Див. заст. *по́дзвін* ‘похоронний дзвін’ [СУМ, VI: 740].

Процес приготування покійного до поховання відтворюють загальновживані дієслова з праслов’янським коренем *-ряд-* (*-рядж-*)[ЕСУМ, V: 153], які набули обрядової семантики: бойк. *нар’ади́ти* ‘одягнути та покласти в труну’ [Он., І: 476]; гуц. *нарьи́джувати* ‘обмивати та одягати померлого’ [Неґрич: 121]. Див. літ. *наряджа́ти*[1], *нарядити* ‘одягати кого-небудь (перев. у святковий, гарний одяг)’, *рядити* ‘гарно, пишно вбирати, причепурювати кого-, що-небудь’ [СУМ, V: 180; VIII: 923].

Обряд нічного пильнування біля померлого має давню традицію і в говорах південно-західного наріччя вирізняється значною кількістю репрезентантів, утворених переважно на базі праслов’янських основ: бойк. *с’вити́ти* ‘сидіти при покійнику та брати участь у ритуальній грі при ньому’ [Он., ІІ: 272], заст. *вис’вічуван’е, с’вітилки, с’вітички, свічін’а, ос’вічуван’е* ‘оберігання покійника ритуальними іграми’ [Он., І: 110; ІІ: 29, 272]; гуц. *посіжі́ні, приви́дє (приви́тє), приви́діні, приви́лі* ‘сидіння при небіжчикові вночі’ [ГГ: 155]; лемк. *ко́ты* ‘вечір біля покійного’ [Пир.: 147]. Див. також гуц. *коти* ‘т.с.’ [Куз.: 178]. Слід зауважити, що номени з коренем *-світ-* у говорах південно-західного наріччя поліфункціональні й можуть означати різні поховально-поминальні обрядодії. Пор. ще закарп. *свічення* ‘гра-забава при померлому’ [Дзен., ІІ: 142]. Оскільки під час нічного пильнування біля покійного читають Псалтир, то цю обрядодію так і називають: бойк. *савти́ря* [Он., ІІ: 200]; закарп. *сав|тыр'а* [Саб.: 325].

Однією з найхарактерніших особливостей похоронної звичаєвості українців є тривале збереження в ній такого давнього обрядового явища, як ігри біля покійника, які, крім карпатського регіону, побутували також на Покутті, Підгір’ї, в окремих районах Буковини й Закарпаття та частково на Поділлі. Різні форми обрядових веселощів і їхні рудименти зберігалися в похоронній звичаєвості багатьох народів Європи (у хорватів, болгар, чорногорців, сербів, словенців, молдаван, румунів, німців та ін.) ще в кінці ХІХ – початку ХХ ст. В українців протягом ХХ ст. цей звичай поступово занепав. Під впливом культурно-освітнього поступу та активних заходів духовенства у деяких селах Гуцульщини, Північної Лемківщини, Центральної й Західної Бойківщини він зник уже на початку – у першій третині ХХ ст., в інших – під час Другої світової війни або ж у 50-70-х рр. В окремих селах Верховинського, Косівського, Путильського, Рахівського, Великоберезнянського, Міжгірського, Сколівського районів його залишки (окремі ігри та жарти, гра в карти) зберігалися ще до 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. [Гз.: 12].

Тому надзвичайно цінною є фіксація у словниках південно-західного наріччя, переважно як уже застарілих, таких назв похоронних ігор: бойк. *лубо́к* [Он., І: 418], *уме́рлий* [т.с., ІІ: 317]; *шишáк, ш’іш’е́к* ‘рід ритуальної гри при покійнику: одного із учасників кладуть на солому обличчям до землі, а інші б’ють його, поки битий не відгадає, хто його ударив’ [т.с., ІІ: 383], заст. звич. *лопатки́ бу́ют*, заст. звич. *цига́ни ку́ю́т* [т.с., І: 417; ІІ: 352], *ши́пки ши́ти* ‘т.с.’ [т.с., ІІ: 382]; гуц. заст. *о́провід* [ГГ: 140], заст. *гру́шка* [т.с.: 49]; бук. заст. *дупа́к* [СБГ: 105], бук. заст. *лубо́к*[2] [т.с.: 266], *фа́нта* [т.с.: 580]. М. Неґрич подає лексему *дупа́к* зі значенням ‘великодня парубоцька гра’ [Неґрич: 66], хоча вона вживалася на Гуцульщині й на означення похоронної гри, про що дізнаємося зі статті М. Зеленчука, який, окрім ігор *лижк’и, прощі, печи гусака, висіти, вінч’ин’і, перстень ховати, ви-*

бір князя (короля), описав і *паска* (*дупака*) [Зел.: 243–244]. Назва *лубо́к*, очевидно, пов'язана з *луб* «внутрішня частина кори; виріб з неї», оскільки одним з елементів ритуальної гри біля покійника є биття чимсь, що могло вироблятися з лубу [ЕСУМ, ІІІ: 297]; *гру́шка* – похідне від *груша*; назва зумовлена грушоподібною формою лопатки, вживаної в цій грі [ЕСУМ, І: 607]; *дупа́к* (пор. польськ. *dupa* «зад», укр. діал. *ду́па* «сідниця», оскільки під час гри б'ють по сідниці), *фа́нта* – запозичення з польської мови [ЕСУМ, ІІ: 146; VI: 72].

Семему 'здійснювати обряд поховання померлого' репрезентують загальновживані дієслова (з праслов'янськими коренями), які набули обрядової семантики: бойк. *хова́т'и*, *ховати в службі* 'хоронити з богослужінням' [Он., ІІ: 342]; гуц. *погребсти́* «поховати» [ГГ: 152]; закарп. *погрі|бати, п|р'атати* [Саб.: 239, 296]. Див. літ. *хова́ти*[1], *хорони́ти* т.с. [СУМ, XI: 100, 128]. Крім того, гуц. *впрова́дити* має загальнообрядове значення 'здійснити обряд, дійство, ритуал (про весілля, свято, похорон)' [Неґрич: 44].

Процес хования померлого і сам похорон має назви, мотивовані переважно вищенаведеними дієсловами: бойк. *по́гріп* [Он., ІІ: 92], *похо́вок*, *похорон'* [т.с., ІІ: 128]; гуц. *о́провід* [ГГ: 140], *по́гріп* [П., Г.: 145]; бук. *по́гріб* [СБГ: 436]; закарп. *пуг|рібан'е, п|р'атан'е* [Саб.: 239, 296]. Див. літ. *по́хорон* 'т.с.' [СУМ, VII: 457]. Лексема *по́гріп* пов'язана з дієсловом *погрібати* (з псл. *greti* < **grebti*, *grěbati* [ЕСУМ, 1: 590]), хоча, можливо, закріпилася під впливом польської мови (пор. пол. *pogrzeb* «похорон»).

Архаїчна загальнокультурна обрядова традиція оплакувати померлих має глибинні психофізіологічні, морально-етичні й світоглядні основи [Гз.: 11] і в наддністр. гов. називається *за́віт* [Шило: 119]. Назва утворена нульсуфіксальним способом від дієслова *заводи́ти* 'голосити' з наступним оглушенням кінцевого дзвінкого приголосного.

Прощання покійника з родичами, друзями, сусідами та ін., виголошене священиком на похороні, репрезентують назви, мотивовані відповідним дієсловом *прощатися*: бойк. *про́шча* [Он., ІІ: 157]; закарп. *п|рошчі* [Саб.: 296]. Цікаво, що в гуцулів вираз *проси́ти про́щі* означає 'просити у батьків благословення на шлюб' [Неґрич: 146].

Для називання обрядодії, під час якої священик перехрещує могилу з опущеною до неї труною і кидає в чотири кути перші грудки землі, використовуються спільнокореневі загальновживані дієслова, що набули обрядової семантики: гуц. *запечéтати гріб* [ГГ: 77], *запеч'и́тувати* [П., Г.: 63]; закарп. *печетло|вати, запечет|ловувати* [Саб.: 229, 105]. Пор. літ. *запеча́тувати*, *запеча́тати* [СУМ, ІІІ: 251].

Після поховання відбувається поминальний обід, що має назви: бойк. *обі́тн'е* [Он., ІІ: 7], заст. *вис'вічуван'е* [т.с., І: 110], *с'вітилки, с'вітички, свічін'а* [т.с., ІІ: 29, 272], *комашня* [т.с., І: 370]; гуц. *кома́шня, посві́тини* [ГГ: 100]; бук. *пома́на* [СБГ: 443], *парастáс* 'поминальний обід, на який може прийти будь-хто' [т.с.: 385]; лемк. *упоми́нкы* [Пир.: 313]; закарп. *ко|машн'а* [Саб.: 148]. Щоправда, як засвідчують сучасні етнографічні дослідження [Кост. 2012: 378], в окремих місцевостях Галичини (Золочівському, Бродівському р-нах Львівської обл.) поминального обіду в день похорону вже немає. Номен *кома́ш(н)'а* – змінене запозичення з угорської мови; уг. *komaság* «кумання», похідне від *koma* «кум», запозиченого зі слов'янських мов, що на українському ґрунті зазнало втрати кінцевого *ág* і часткової адаптації до українського словотвору (додавання суфіксального *-н-я*) [ЕСУМ, ІІ: 532].

У буковинських говірках зафіксовано назву *сто́чок*, що, окрім свічки, ще означає 'частину доби (вечір і ніч) після погребіння покійника' [СБГ: 525].

Траур, тобто різні форми вираження смутку з приводу смерті людини, є пракультурним обрядовим явищем, походження якого пов'язане з ритуалізацією афективних проявів горя, а також із архаїчними уявленнями про обрядову доцільність та морально-етичне значення актів привселюдного розпачу [Гз.: 10]. Назву цього ритуалу фіксує тільки буковинський словник: бук. *жа́лоба*[1] 'некролог, траурне повідомлення', 'траур', 'траурна нашивка на одязі', 'чорний одяг на знак трауру' [СБГ: 109]. Лексема утворена суфіксальним способом від *жаль* (< псл. *žalь*). Див надсян. і літ. *жало́ба* 'т.с.' [Хом.: 73; СУМ ІІ: 505].

Післяпохоронні поминки, якими розпочинається річний цикл обрядів, пов'язаних із ушануванням пам'яті померлих, мають такі різновиди: 1) 'поминки на 9-й день після смерті': гуц. *тижні́вка* [П., Г.: 191]; закарп. *дивйа|тина, тыж|н'овина* [Саб.: 61, 351]. Назви *тижні́вка, тыж|н'овина* – універби на базі словосполучення *ты(и)жн'о́ва савты́(и)р'а*, а *дивйа|тина* – суфіксальний відчислівниковий дериват. Див. заст. *дев'ятúни* 'т.с.' [СУМ, ІІ: 229]; 2) 'поминки на сороковий день після смерті': гуц. *сороко́вини* [ГГ: 175]; закарп. *сороко|вина* [Саб.: 338] – суфіксальні відчислівникові утворення. Див. літ. *сороковúни* 'т.с.' [СУМ, ІХ: 464]; 3) 'поминки в рік після смерті': закарп. *годо|вина* [Саб.: 338], утворене шляхом університації від словосполучення *годова́ савты́ра*.

Як відомо, існують поминальні календарні дні осінньо-зимового та весняно-літнього циклу, визначені церквою. Традиційною для християн є субота перед М'ясопусною неділею, друга, третя і четверта субота Великого посту та субота перед Зеленими святами, яку називають: бойк. *заду́шна суббо́та* т.с. [Он., І: 269]; гуц. *заду́шна суббо́та, дідівна́ суббо́та, дідова суббо́та, па́мнєтна суббо́та* 'поминальна субота' [ГГ: 60, 74]. Атрибутивний компонент *заду́шний* – префіксально-суфіксальний дериват від *душа*, а всі інші – суфіксальні відімен-

никові утворення. Назви *дідівна́* та *ді́дова* варті окремої уваги, оскільки мотивовані лексемою *діди*, яка виявляє певну генетичну спільність із лексико-семантичним варіантом ‘предки’ і використовується для номінації поминальних днів у поліських говірках [Конобр.: 248–249, 255]. Див. ще *суботи дідівні* [Гн.: 286].

Тісний зв’язок поховально-поминальної обрядовості з церковними традиціями підтверджують, зокрема, ще й такі назви: 1) *парастас*: бук. *парастáс* ‘похоронна церковна відправа’ [СБГ: 385]; закарп. *парас|тас* ‘заупокійна молитва, відправа’ [Саб.: 217]. Часто цю назву вживають і на означення продуктів, які приносять за упокій душі померлого (див. нижче); 2) закарп. *с|поминок* ‘частина церковної служби, у якій згадують померлих’ [Саб.: 340] – суфіксальне утворення від *споминáти*; 3) бойк. *пробіж’ки* ‘винос хліба до церкви в задушні дні’ [Он., II: 150] – демінутивне утворення від *прóбаги* (див. нижче).

Кладовище та його різновиди репрезентує низка номенів: бойк. *темети́в*, *цвонтар’* ‘кладовище, цвинтар’ [Он., II: 283, 350]; гуц. *темети́в, цвинтар* [ГГ: 205], *цви́нтарь* ‘т.с.’ [Негрич: 180]; закарп. *теме|тув* ‘т.с.’ [Саб.: 350]; лемк. *цминтари́ско* ‘велике старе кладовище’ [Пир.: 335] (< *цминтар* + *-иск-о*), *кіркут* ‘єврейський цвинтар’ [т.с.: 137], що є, напевно, полонізмом (пор. польськ. *kir* «траур», *kąt* «кут», тобто «траурне місце»). *Темети́в*, *теме|тув* – запозичення з угорської мови; уг. *temető* «кладовище» [ЕСУМ, V: 542]; *цвинтар* і под. – з польського *cmentarz*, куди ввійшло як латинізм [Фасм., IV: 293]. Назва *цви́нта́р* вживається і в надсянських говірках [Хом.: 73].

Могилу, насип землі над гробом покійника називають: бойк. *гріб* [Он., I: 193], *могúла* [т.с., I: 448], *яма* [т.с., II: 402], *пóгрiп* [т.с., II: 92]; гуц. *гріб, гриб* [ГГ: 49]; закарп. *груб(п)* [Саб.: 53]. Лексеми *могила, гріб* є нормативними і мають праслов’янське походження: *мо|гыла* ← псл. *mogyla* «купа», очевидно, пов’язане з **mogti* «могти», первісно «тягти (отже, стягнене в купу)» [ЕСУМ, III: 493]; *гріб* ← псл. *greti* < **grebti* [Фасм., I: 459; ЕСУМ, I: 589−590]. Лексема *яма* виникла внаслідок переосмислення загальновживаного *яма*, що походить із псл. **jama* [Фасм., IV: 555]. Гробницю, споруду, в якій ховають померлих, лемки називають *гробо́вец* [Пир.: 62] (< *грі(о)б* + *-овец*).

3) Назви учасників обряду

Семему ‘померла людина, мрець, покійник’ представляють переважно іменникові, прикметникові та дієприкметникові номени з коренями *-мер-(-мр-, -мир-), -душ-* та ін.: бойк. *мерле́ць* [Он., I: 437], *нибо́шчик, небо́шчик* [т.с., I: 487], *уме́рлий* [т.с., II: 317]; гуц. *мертве́ц*, *мрец, умре́ц* [П., Г.: 100, 101, 201], *заду́шний* [ГГ: 74]; бук. *умире́ц, умирле́ц, умире́ц, умре́ц* [СБГ: 567]; наддністр. *вме́рлец, вме́рлий* [Шило: 75]; лемк. *ме́ртвец* [Пир.: 173]; закарп. *ме^{и}рт|виц’* [Саб.: 171], *у(в)|мерлый, у(в)|мел:ый чулу|вік* [т.с.: 379], *(и,і)спо|чилый* ‘який тільки що помер’ [т.с.: 340]. За свідченням Л. Хомчак, у надсянських говорах померлу людину називають *мерле́ц, вме́рли(й), поме́рший, вмер, гме́рлий, гмерле́ц, неб’íшчик, неб’íшчиц′и(а)* [Хом.: 73]. Назви *нибо́шчик, небо́шчик* запозичені з польської мови, де виникли як суфіксальні утворення від псл. прикметника *niebogi* «померлий, покійний» (первісно «який уже не має своєї частки на цьому світі») [ЕСУМ, IV: 57], *вмерлий* – субстантиват, а решта – відприкметникові та віддієслівні суфіксальні деривати. Див літ. *небíжчик*, *небíжчиця* [СУМ, V: 248], *мрець* [т.с., IV: 815], *уме́рлий (вме́рлий)* [т.с., IV: 679], *мертве́ць* [т.с., IV: 679] ‘т.с.’

Для номінації гробаря, людини, що копає могилу померлому, у південно-західних говорах використовуються переважно відіменникові деривати з суфіксами *-ар’ (-ар), -ач, -ник*: бойк. *гробáр’* [Он., I: 194], *погребáр’* [т.с., II: 92]; гуц. *ямáр’* [П., Г.: 234]; лемк. *гро́бар* [Пир.: 62]; бук. *погрібáч*^{2} [СБГ: 437], наддністр. *гробáр, погре́бник* [Шило: 97, 210]. Див літ. *гробáр* [СУМ, II: 172], *гробокопáч* [т.с., II: 173] ‘т.с.’.

Учасника похоронної процесії гуцули називають *погребе́нник, погрібáвник* [ГГ: 152]. На Буковині ж *парастáсник* і *парастáсница* – це учасники похоронної процесії та поминального обіду, а *поменни́к* – поминальник [СБГ: 385, 444]. Усі назви є суфіксальними дериватами від *пóгріб, парастáс і помáна* (див. вище).

4) Назви ритуальних предметів

Домовина, спеціально зроблена скриня, у якій ховають покійника, має в південно-західних говорах кілька назв із запозиченими та праслов’янськими основами: гуц. *тру́нва* [ГГ: 189], наддністр. *тру́мбло, тру́мно, тру́нва, тру́нво, труно* [Шило: 257], запозичені з польської мови [Фасм., IV: 109; ЕСУМ, V: 656]; гуц. *копершíв* [ГГ: 100], *копиршíв* [П., Г.: 83], запозичені з угорської мови (пор. *koporsó* ‘т.с.’); бойк. *деревúще* [Он., I: 208], гуц. *деревúще* (*деревúшє*) [ГГ: 64], бук. *деревúще, дириви́ще, дириви́щі* [СБГ: 90], наддністр. *деревúско, деревúще* [Шило: 106], закарп. *деревище* [Саб.: 62]; гуц., бук. *дубовúна* [ГГ: 57; СБГ: 104]. Див. літ. *труна* [СУМ, X: 298], *домовúна* [т.с., II: 364] ‘т.с.’. Крім того, М. Онишкевич зафіксував демінутив *тру́нча* ‘мала труна’ [Он., II: 304] і фразему *бíла хúжа* ‘труна’ [т.с., II: 339]. За свідченням Л. Хомчак, у надсянських говорах також побутують подібні назви: *тру́на́, тру́мна, тру́но, тру́мно, домовúна* [Хом.: 73].

Саван, полотно, яким накривають покійника, має назви: бойк. *натру́нник, натру́мник* [Он., I: 479] – префіксально-суфіксальне утворення від *труна́* (*трумна*); закарп. *|фат′ул* [Саб.: 398], запозичене з угорської мови (пор. угор. *fátyol* «покривало») [ЕСУМ, VI: 80].

Ноші для перенесення мерців називають: бойк. *ма́ри, ма́ры* [Он., І: 430], *шири́ґлі* [т.с., ІІ: 382]; наддністр. *ма́ри* [Шило: 169]. Див. літ. *ма́ри* т.с. [СУМ, IV: 627]. Науковці по-різному тлумачать походження назви *ма́ри*: або як запозичення з німецької через посередництво польської і чеської мов, або як праслов'янське утворення від *mor-* «мерти» [ЕСУМ, ІІІ: 393]. На Бойківщині цю лексему вживають і як компонент фраземи *вз'или би т'і на ма́ри* з лайливим побажанням смерті [Он., І: 430]. Номен *шири́ґлі,* який у бойків ще має значення 'вішалка для кухонного посуду', а в закарпатців – 'ноші' [ОП] або 'задня частина воза чи велосипеда у вигляді клітки для вантажу (багажу)' [Саб.: 420], запозичено з угорської мови.

Гуцули використовують у церкві під час похоронного обряду замість дзвонів (від Страсної п'ятниці до Великодня, поки не винесуть із церкви Плащаниці) тріскачку, дерев'яний прилад, який називають *кле́пало* [Негрич: 93]. Назву утворено від дієслова *клепати* 'калатати, часто й сильно бити, стукати по чому-небудь' за допомогою суфікса *-л-*. Пор. літ. *калата́ло*, рідковживане *клепа́ло* 'дерев'яний прилад, яким стукає нічний вартовий або який прив'язують на шию тваринам' [СУМ, IV: 75].

П. Пиртей зафіксував у лемків вузьколокальну назву *ці́ха* 'малий хрестик, який вносять до хати, коли просять на похорон' [Пир.: 335], запозичену з польської мови (< польське *cecha* «ознака, прикмета, риса; тавро, марка» [ЕСУМ, VI: 261]). Див. *цыха* т.с. [Верх.: 480]. Однак зараз уже не запрошують на похорон, а тільки на поминки.

Лексема *сто́чок*, про яку йшлося вище, у буковинців диференціює кілька видів свічки: 'скручена кільцем саморобна свічка (воскова), що відповідає за довжиною росту покійника'; 'свічка на грудях покійника'; 'свічка, яку ставлять біля спеціального горщика з ситою, до якого нібито має прилетіти душа покійника у першу ніч після похорону' [СБГ: 525]. Назва запозичена з польськ. *stoczek* «тонка свічка, згорнута в клубок або спірально» [ЕСУМ, V: 430].

Надгробок чи надгробний камінь бойки називають *фіґу́ра* [Он., ІІ: 330]. Назва запозичена через польську з латинської мови [Фасм., IV: 193].

5) Назви обрядових страв і напоїв

У багатьох словниках південно-західного українського наріччя подано назви обрядових страв і напоїв, серед яких переважають різні види хліба: бойк. *про́багаи* 'малі хлібці, печені для жебраків у поминальні дні' [Он., ІІ: 150], утворене внаслідок злиття виразу *про богъ* або ж скальковане з польської мови [ЕСУМ, IV: 589]; гуц. *ко́ливо* 'посвячена в церкві страва, яка під час похорону має стояти біля мерця (варена пшениця чи нарізаний дрібними шматками білий хліб, заправлений медом або цукром; вживають на поминках перед іншими стравами)' [ГГ: 99; Негрич: 96], запозичене з грецької мови через церковнослов'янську [Фасм., ІІ: 291; ЕСУМ, ІІ: 511], *легкоду́шники* (утворено складно-суфіксальним способом < *легк-а душ-а* + *-ник*), *пода́вники* 'хлібці, які дають за упокій душі' (префіксально-суфіксальний дериват від *давати*) [ГГ: 110] (у Верховинському районі *пода́вники* роздають на кладовищі відразу після поховання [Суш.: 95]), *кола́ч* 'плетений калач із діркою посередині, який випікають на весілля, на поминки та на Спаса' [Негрич: 96] праслов'янського походження [Фасм., ІІ: 285], *перестáс* 'зерно пшениці чи кукурудзи, а також курячі яйця, рідше яблука або горіхи, які у мисці, зав'язаній хустиною, несуть на Службу Божу за померлого в день похорону та на обід у сороковий день та річницю смерті' [т.с.: 131]; бук. *парастáс* 'поминальна кутя, калачі, перепічки, які готують для церковної відправи і поминального обіду' [СБГ: 385] запозичене з церковнослов'янської мови [ЕСУМ, IV: 292], заст. *ситá* 'вода з цукром, яку за старим народним віруванням залишають на вечерю для душі покійника' [СБГ: 488], очевидно, праслов'янського походження (< псл. *sytъ* «ситий» [ЕСУМ, V: 244]); лемк. *кі́тя* 'хліб, призначений на церковний парастас' [Пир.: 138], можливо, пов'язане з *кутя́*, яке запозичене з грецької мови [ЕСУМ, ІІ: 451, 163]. Дослідники констатують побутування поминальної страви *ко́ливо* майже на всій території України, а також у російській і білоруській мовах [Конобр.: 221].

Отже, обрядові назви в діалектних словниках південно-західного українського наріччя представлені передусім лексемами, одні з яких належить винятково до обрядової сфери й подаються з ремарками *обр., звич., етн.* і т. ін. (*обі́тн'е, свічін'а, пома́на, ко|машн'а, ко́ты, кле́пало, пода́вники* та ін.), а інші набувають обрядової семантики в контексті й фіксуються без відповідних ремарок (*смерть, банувати, труна, цвинтар* та ін.). Ремарки, проте, не можуть виступати єдиним критерієм під час кваліфікації тієї чи іншої лексеми як обрядової, оскільки інколи їх відображено не зовсім послідовно.

Щодо походження абсолютна більшість обрядових назв утворилася суфіксальним чи префіксально-суфіксальним способом на базі праслов'янських основ (*уме́рцина, свічін'а, жало́ба, деревúще, дубовúна*, *домовина, кле́пало, кола́ч* та ін.), тільки незначна частина лексем (переважно назв ритуальних предметів) запозичена: *труна́, ці́ха, кі́ркут, сто́чок* (із польської), *шири́ґлі, фа́т'ул, копершів, теметів* (з угорської), *ко́ливо, парастáс (перестáс), фіґу́ра* (з інших мов).

Ареалогічний аналіз засвідчив наявність говіркових паралелей у складі поховально-поминальної лексики південно-західного наріччя. Це стосується переважно таких ЛСГ: 1) назв учасників обряду: *вме́рли(й), у(в)|мерлый, ґме́рлий, у(в)|мел:ый, неб'і́(о,у)шчик, неб'і́(о,у)шчиц'и(а)* (усі гов.), *мерле́ц', мерле́ц,* (бойк., надсян.), *мертве́ц*,

ме́ртвец, ме"рт|виц' (гуц., лемк., закарп.), *вме́рлец, умирле́ц* (наддністр., бук); *гроба́р', гро́бар* (бойк., закарп., наддністр., лемк.); 2) назв обрядових предметів: *тру́на́ (тру́мна, тру́мно, тру́нва, тру́нво* і т.ін.*)* (усі гов.), *деревище* (бойк., гуц., бук., наддністр, закарп.); 3) назв поховально-поминальних обрядодій та місця їх проведення: *па(е)ра(е)ста́с* (усі гов.), *кома́шня* (бойк., гуц., закарп.), *темети́в (темету́в)* (бойк., гуц., закарп.), *цви́нтар, цво́нтар', цви́нтар', цынтар'* (бойк., гуц., надсян., закарп.). Вузьколокальними є номени *сто́чок* (бук.), *ці́ха, кі́ркут, кі́тя* (лемк.), *про́баги* (бойк.), *|фат'ул* (закарп.) тощо. Однак такий висновок неповний у зв'язку з диференційним характером словників і можливими пропусками діалектних слів у них.

Словники південно-західного наріччя репрезентують, окрім лексичних, кілька пропозитивних номенів поховально-поминальної обрядовості, що становлять собою переважно іменникові та дієслівні двокомпонентні сполуки: *ду́шу віддати, зажму|рити |очі*, *прут'аг|нути |ногы* 'померти', *чо́рна годи́на* 'смерть', *яму брати* 'копати могилу', *бі́ла хи́жа* 'труна', *заду́шна субо́та, дідівна́ субо́та, ді́дова субо́та, па́мнєтна субота* 'поминальна субота' тощо.

Наш аналіз підтверджує нерозривний зв'язок родинної обрядовості українців із релігійним життям. Єдність церковних канонів і поховально-поминального обряду реалізують мовні одиниці *парастас, савти́(ы)ря, спо́минок, про́ща (і), сороковина, пробіж'ки, запеч'и́тувати* (гріб) та ін.

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Верх. – Верхратський І. Про говір галицьких лемків / І. Верхратський // Збірник фільольогічної секції НТШ.– Львів, 1902. – Т. 5. – 430 с.

ГГ – Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.

Гн. – Гнатюк В. Похоронні звичаї й обряди / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Т. XXXI–XXXII. – Львів, 1912. – С. 203–424.

Гз. – Гузій Р. Б. Похоронні звичаї та обряди українців Карпат (XIX–XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук / Р. Б. Гузій. – Л., 2002. – 23 с.

Дзен. – Дзендзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (України): Лексика / Й. О. Дзендзелівський. – Ужгород, 1958 – 1993. – Ч. I – III.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К., 1982–2006. – Т.1–5.

Зел. – Зеленчук М. Похоронні звичаї та обряди на Гуцульщині: ігри та забави при померлому / Михайло Зеленчук // Діалектологічні студії. 2: Мова і культура. – Львів, 2003. – С. 241–247.

Конобр. – Конобродська В. Поліський поховальний і поминальний обряди: Етнолінгвістичні студії / Валентина Конобродська. – Житомир, 2007. – Т. 1. – 356 с.

Кост. 2012 – Костюк Л. Поховальна обрядовість галичан другої половини XX – початку XXI століття / Леся Костюк // Україна–Європа–Світ: міжнар. зб. наук. пр. Серія: Історія, міжнародні відносини. – Тернопіль. – 2012. – Вип. 10. – С. 374–379.

Кост. 2013 – Костюк Л. Поминальна обрядовість у Східній Галичині другої половини XX – початку XXI століття / Леся Костюк // Україна–Європа–Світ: міжнар. зб. наук. пр. Серія: Історія, міжнародні відносини. – Тернопіль. – 2013. – Вип. 11. – С. 293–301.

Куз. – Кузеля З. Посижінє і забави при мерци в українськім похороннім обряді / З. Кузеля // ЗНТШ. – Т. CXXI. – Львів, 1914. – С. 173–224.

Негрич – Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови́ / Негрич Микола. – Львів, 2008. – 224 с.

Он. – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – К.: Наукова думка, 1984. – Ч. 1–2.

Пир. – Пиртей П. С. Словник лемківської говірки: матеріяли для словника / П. С. Пиртей. – Legnica-Wrocław, 2001. – 460 с.

П., Г. – Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок / Піпаш Юрій, Галас Борис. – Ужгород, 2005. – 266 с.

Саб. – Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / Сабадош Іван. – Ужгород: Ліра, 2008. – 480 с.

СБГ – Словник буковинських говірок / Кол. авт., ред. Н. В. Гуйванюк, К. М. Лук'янюк. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.

СУМ – Словник української мови / Редкол.: Білодід І.К. [голова] та ін. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1–11.

Суш. – Сушко В. Уявлення про смерть і поховальні звичаї гуцулів / Валентина Сушко // Народна творчість та етнологія. – 2014. – № 1. – С.91–97.

Фасм. – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Макс Фасмер – М.: Прогресс, 1986–1987. – Т. 1–4.

Хом. – Хомчак Л. Надсянсько-західнополіські лексичні паралелі на прикладі родинно-обрядової лексики / Леся Хомчак // Волинь–Житомирщина. – 2008. – № 18. – С. 65–74.

Шило – Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Шило Гаврило. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 288 с.

Olha Pyskach

The names connected with funeral-memorial ceremony in dialect dictionaries of southwestern dialect of the Ukrainian language

Summary. The article deals with lexical-semantic, word-formation and arealogic analysis of funeral-memorial ceremony based on the materials of dialect vocabularies of southwestern dialect of the Ukrainian language. The author touches upon names of funeral-memorial ceremonies and scene of actions, ritual things attending stages of funeral ritual, ritual food and drinks etc.

Key words: ritual name, semantics, funeral-memorial ceremony, ritual.

Одержано 25.05.2016 р.